Research Paper Economics

Indian Journal of Research PARIPEX

जागतिकीकरण व भारतीय कृषीमालाची निर्यात

Jaagatikikaran va Bharatiya Krushimalachi Niryat

* Dr. P. V. Deshmukh

* Assistant Professor, Department of Economic, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad, Maharashtra, India, 431004

** Navsari Agricultural University, Near Eru CharRasta,Navsari-396450, Gujarat, INDIA

ABSTRACT

१९८० च्या दशकात प्रारंभ झालेल्या नवीन आर्थिक धोरणाने जागतिक संदर्भ बदलू लागले. खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने प्रत्येक राष्ट्रातील सरकारच्या धोरणात अमुलाग्र बदल होऊ लागले. नवीन आर्थिक धोरण विकसित राष्ट्रांने विकसनशील व मागासलेल्या राष्ट्रांवर लादलेले धोरण आहे. या परिप्रेक्ष्यातून या धोरणावर टीका होऊ लागल्या. या परिस्थितीत भारतालाही १९९०-९१ मध्ये स्वीकारलेल्या नवीन आर्थिक धोरणामुळे आपल्या धोरणात अमुलाग्र बदल करावा लागला व समाजवादी समाजरचनेकडे भारताची होणारी वाटचाल थांबवून भारताला भांडवलशाहीचा मार्ग स्वीकारावा लागला. नवीन आर्थिक धोरणाच्या समर्थनात भारतात काही राजकीय पक्ष उभे राहिले. परकीय चलन मिळविणे, राजकोषीय तूट कमी करणे, रोजगारात वाढ करणे, भाववाढ कमी करणे या उद्दिष्टांबरोबरच निर्यातीत वाढ घडवून आणणे यासाठी नवीन आर्थिक धोरणाची गरज आहे असा प्रचार आणि प्रसार भारतात केला जाऊ लागला. मागणी व पूरवठा हेच बाजारपेठीय अर्थव्यवस्थेचे प्रमुख सूत्र असल्याने सरकारने खाजगीकरणाच्या नावाखाली भारतीय कृषीच्या संरक्षणात मोठ्या प्रमाणात घट करण्यास प्रारंभ केला. कृषी प्रधान अर्थव्यवस्था असलेल्या भारताला कृषी मालाच्या निर्यातीत मोठ्या प्रमाणात संधी निर्माण होतील हा धोरणकर्त्यांचा युक्तिवाद खरा ठरला का? हा भारतीय शेतकर्यांच्या भवितव्याच्या दृष्टीने ज्वलंत प्रश्न असल्याने या अनुषंगाने जागतिकीकरणाच्या काळातील भारताच्या कृषी मालाच्या निर्यात प्रवृत्तिचा अभ्यास क्रमप्राप्त ठरतो.

Keywords : जागतिकीकरण, भारतीय कृषी, कृषी मालाची निर्यात, कृषी मालाच्या निर्यातीतील अडथळे, निर्यात वाढीच्या उपाययोजना, शेतकर्यांच्या आत्महत्या.

भारताने स्वीकारलेल्या किंवा भारतावर लादलेल्या नवीन आर्थिक धोरणाची काही प्रमुख उद्देश होते. परकीय भांडवल आकर्षित करणे, रोजगारात वाढ करणे, अर्थव्यवस्थेचे आधुनिकीकरण करणे, आर्थिक वृद्धीदरात वाढ करणे, किंमत वाढ करणे परकीय कर्ज कमी करणे, इत्यादी प्रमुख उद्दीष्ट्ये साध्य करण्यासाठी नवीन आर्थिक धोरण भारताने १९९१ ला स्वीकारले.[१] देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील कृषिक्षेत्राचे असलेले महत्त्व आणि अर्थव्यवस्थेचे कृषिवरील अवलंबीत्व लक्षात घेता कृषि क्षेत्रात सुधारणा करणे हादेखील एक प्रमुख हेतू नवीन आर्थिक धोरणाचा होता. आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील कृषिमालाच्या बाजारपेठेतील संधीचा लाभ घेवून कृषिमालाच्या निर्यातीत वाढ करणे गरजेचे होते. कारण भारताचा जागतिक व्यापारातील अल्प वाटा लक्षात घेता कृषि क्षेत्रातील मालाच्या निर्यातीला मोठी संधी निर्माण होणे आवश्यक असल्याने नवीन आर्थिक धोरणाकडे अपेक्षेने पाहिले गेले. मात्र पंजाब सारख्या प्रगतीशील राज्यातील शेतकर्यांच्या आत्महत्यांसाठी विशेषतः जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने वाढणारी कृषिमालाची आयात हेच कारण दिसते. जागतिकीकरणाच्या काळात पंजाब,[२] हरियाणा सारखी सधन राज्य शेतकर्यांच्या आत्महत्यांसारख्या प्रश्नांना सामारे जात आहे. अशा स्थितीत जागतिकीकरणाच्या यशापयशाबाबत विविध प्रश्न निर्माण होतात. भारतीय शेतकर्यांच्या वाढत जाणाया आत्महत्यांच्या पार्श्वभूमीवर जागतिकीकरण काळातील कृषि मालाच्या निर्यातीचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो. जागतिकीकरणाच्या काळात कृषीमालाच्या निर्यातीची प्रवृत्ती समाधानकारक राहिली आहे काय? या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधात केलेला आहे.

विकसित भारताची निर्मिती कृषीक्षेत्राला विकासाशिवाय शक्य नाही याची जाणिव असताना भारतीय नियोजनात कृषी क्षेत्राला न्याय्य वाव मिळाला नाही. म्हणून देशाला स्वातंत्र्य मिळून ६० वर्षेपेक्षा जास्त काळ होऊनही आम्ही विकसीत भारत निर्माण करु शकलो नाहीत. कृषीक्षेत्राला अर्थव्यवस्थेचा कणा मानून पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत अग्रक्रम दिला.[३] मात्र दुर्दैवाने नंतरच्या पंचवार्षिक योजनांमध्ये कृषीक्षेत्राकडे फारसे गांभिर्याने लक्ष गेले नाही. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत कृषी क्षेत्राच्या वृद्धीदराचे उद्दीष्ट गाठले किंवा या काळात कृषी क्षेत्राने चांगली कामगिरी केली या भ्रामक समजुतीवर आम्ही कृषीक्षेत्राकडे दुर्लक्ष केले आणि त्याचा परिणाम म्हणून आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, महाराष्ट्र, पंजाब यांसारख्या प्रगत राज्यांतील शेतकरी आत्महत्या करत आहेत. कारण देशाला १९९० च्या आर्थिक संकटातून वाचविण्यासाठी आम्ही नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारले आणि त्यातूनच जागतिकीकरणाचे आव्हान तर काहींच्या मते संकट निर्माण झाले. त्यातूनच देशाच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका असलेल्या कृषीक्षेत्राचे अस्तित्व धोक्यात आले. कारण नियोजनकाळात आम्ही कृषी क्षेत्रालास्वयंपूर्ण बनवू शकलो नाहीत किंवा कृषीक्षेत्राला पूरक असे क्षेत्रही उभे करु शकलो नाहीत.

जागतिक निर्यातीत भारताचे स्थान :

जागतिकीकरणात सर्व अर्थव्यवस्था एक होण्याची प्रक्रिया असते. आयात-निर्यात वाढीचे लाभ सर्वच देशांना घेता यावेत व त्यातून उपभोक्त्याला सर्व वस्तु व सेवा उपलब्ध व्हाव्यात जी जागतिकीकरणाची मध्यवर्ती कल्पना आहे. उपभोक्त्याच्या निवडकक्षा विस्तारत असताना त्यांना वस्तू व सेवा उपलब्ध होण्याच्या दृष्टिकोणातून जागतिकीकरणाकडे पाहिले जाते. जागतिकीकरण ही अत्यंत गुंतागुंतीची प्रक्रिया असल्याने सर्वच राष्ट्रांना व सर्वच घटकांना जागतिकीकरणाचे लाभ मिळतात का? हे तपासण्यासाठी जागतिक निर्यातीत राष्ट्रनिहाय वाटे विचारात घ्यावे लागतात.

जागतिक निर्यातीत राष्ट्रनिहाय वृद्धीदर व तुलनात्मक हिस्से

राष्ट्र	वृद्धीदर (%)		हिस्से (%)	
	२०१०	२०११	२०१०	२०११
विकसित देश	१८.४	१६.१	६१.२	६०.४
१) संयुक्त अमेरिका	२१.१	१६.०	८.५	८.४
२) फ्रान्स	१८.७	१३.५	३.४	३.३
३) जर्मनी	१२.८	१७.५	८.४	४.७
४) जपान	३४.२	७.१	५.१	३९.८
उदयोन्मुख व विकसनशील	२९.०	१९.१	३९.२	२.३
१) शिंगापूर	३१.२	१६.८	२.३	१०.७
२) चीन व इतर	३२.२	२०.७	१०.४	१.७
३) भारत	३५.७	३३.३	१.५	१.७
४) इंण्डोनेशिया	३३.१	२८.७	१.०	१.१
५) कोरिया	२०.१	१९.८	३.१	३.१
६) मलेशिया	२७.९	१४.५	१.३	१.३
७) थायलंड	२९.४	१६.७	१.३	१.३
जग	२२.३	१७.४	१००	१००

स्त्रोत : डएक्ष ग्दृदद्यण्थ्क्र एद्बथ्थ्ङ्घ्यत्द, ख्द्धदङ्ख २००२, द्र. १११९

२००८-०९ च्या जागतिक महामंदीचा परिणाम २००९ मधील निर्यातीवर झालेला दिसून येतो. वरील सर्वच राष्ट्राच्या निर्मातीचा वृद्धीदर जानेवारी २००९ मध्ये ऋण राहिले भारतही त्याला अपवाद नव्हता. जागतिक निर्यातीत २०१० मध्ये सुधारणा झाल्याचे दिसते. विकसित राष्ट्रांची निर्यात १८.४ टक्के दराने वाढली. यामध्ये संयुक्त अमेरिकेची निर्यात ११.४ टक्के, फ्रान्सची ८.७ टक्के, जर्मनीची १२.८ टक्के आणि जपानची ३४.२ टक्के दरांनी निर्यातवृद्धी झाली. २०१० मध्ये भारताची निर्यात ३५.७ टक्के दरानी वाढली. जानेवारी २०११ च्या निर्यात वृद्धीचा विचार करता असे दिसते की, या वर्षी जगातील निर्यात १७.४ टक्के म्हणजे २०१० च्या निर्यात वाढीपेक्षा कमी दराने वाढली. विकसीत राष्ट्राची आणि विकसनशील राष्ट्रांची निर्यातवृद्धी अनुक्रमे १६.१ आणि १९.१ टक्के तर भारताची निर्यातवृद्धी ३३.३ टक्के राहिल्याचे स्पष्ट होते.

निर्यातवृद्धीवरून भारताच्या निर्यातीवर किंवा घटीची कल्पना येत असली तरी जागतिक पातळीवरील तुलनात्मक स्थिती पुरेशा प्रमाणात स्पष्ट होत नाही. म्हणून जागतिक निर्मातीतील राष्ट्रनिहाय योगदान अभ्यासणे क्रमप्राप्त ठरते.

२००९ मध्ये संयुक्त अमेरिकेच्या जागतिक निर्यातीत ८.५ टक्के, फ्रान्सच्या ३.८ टक्के, जर्मनीचा ९.१ टक्के, जपानच्या ९.१ टक्के तर सर्व या विकसित राष्ट्रांचा एकत्रित वाटा ६३.२ टक्के होता. उदयोन्मुख व विकसनशील राष्ट्राची निर्यात ३७.२ टक्के असल्याचे दिसून येते यामध्ये चीनचा ९.७ टक्के वाटा लक्षणीय असल्याचे दिसते. जानेवारी २०१० च्या जागतिक निर्यातीत भारताचा हिस्सा केवळ १.५ टक्के होता. २०१० मधील निर्यात वाढीच्या तुलनेत २०११ मध्ये भारताला आपला हिस्सा १.७ टक्क्यापर्यंत वाढविता आला. २०१० मध्ये चीनचा जागतिक निर्यातीतील हिस्सा ९.७ टक्के होता या हिस्स्यात २०११ मध्ये वाढ होऊन १०.४

टक्क्यापर्यंत चीनने प्रगती केली. २०११ मधील निर्यात व वाढण्याची प्रवृत्ती पहाता असे दिसते की, संयुक्त अमेरिका ८.४ टक्के, जर्मनी ८.३ टक्के, जपानचा ४.७ टक्के हिस्सा राहिला. उदयोन्मुख विकासनशील राष्ट्राचा वाटा ६०.४ टक्के हा २०१० मधील वाट्यांचा तुलनेत कमी आहे. विकसनशील व उदयोन्मुख राष्ट्र ांच्या निर्यातीचे प्रमाण ३९.८ टक्के तर भारताचे केवळ १.७ टक्के असल्याचे दिसून येते.

सर्व वस्तु व सेवांच्या जागतिक निर्यातीत २०११ मध्ये केवळ १.७ टक्के हिस्सा हा मुळातच अल्प आहे. आणि अशा स्थितीत कृषी क्षेत्राच्या हिस्सा समाधानकारक नसणे हे भारतीय कृषी मालाच्या निर्यातीच्या अनुषंगाने आव्हान मानावे लागेल. तसेच कृषी भारताच्या निर्यातीचा सहभाग किती नगण्य राहिला असेल याचा आपणाला अंदाज घेता येतो.

भारतातील मुख्य कृषी मालाची निर्यात प्रवृत्ति :
निर्यातवृद्धी करणे हे नवीन आर्थिक धोरणाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट असताना भारताच्या निर्यातीचा जागतिक निर्यातीत अल्प वाटा आहे. जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला जगातील बाजारपेठ खुली होऊन निर्यातीला चालना मिळेल असे समर्थन नवीन आर्थिक धोरणाच्यावेळी केलेले होते. भारत हा कृषीप्रधान देश असल्याने कृषीक्षेत्राची निर्यात वाढेल हे गृहीतदेखील चुकीचे ठरल्याचे दिसते. जागतिक बाजारपेठेतील कृषीमालाचा पुरवठा व गुणवत्ता लक्षात घेता कृषी मालाची अपेक्षित निर्यात न होता उलट घटीची प्रवृत्ती दिसून येते. एकूण निर्यातीतील कृषीक्षेत्राचा वाटाही आलिकडील काळात कमी झाल्याचे दिसते. तर दुसरीकडे परकीय कृषीमाल भारतीय बाजारपेठेत मोठ्या प्रमाणात येऊ लागल्याने भारतीय कृषीमालाच्या निर्यातीवर प्रतिकूल परिणाम होत आहे. कृषीमालाला किंमत घटीचा परिणाम म्हणून भारतीय शेतीसमोर अनेक समस्या निर्माण होत आहेत. नवीन आर्थिक धोरण पूर्ण कालखंडात भारतातील काही राज्यांतील शेतकरी आत्महत्या करीत होते. परंतु नवीन आर्थिक धोरण कालखंडात गव्हाच्या किमतीतील घटीमुळे पंजाबसारख्या सधन राज्यातील शेतकरीसुद्धा मोठ्याप्रमाणात आत्महत्या करीत आहेत. पंजाबसारख्या सधन राज्यातील शेतकयांची स्थिती चिंताजनक असल्याने इतर राज्यांतील शेतक्यांच्या स्थितीचा अंदाज येतो. याचा अर्थ कृषीमालाच्या निर्यातवृद्धीचे उद्दिष्ट साध्य न होता कृषीमालाच्या आयावृद्धीमुळे भारतीय शेतक-यांसमोरील समस्यांत वाढ होत आहे.

भारतातील जी काही अल्प निर्यात झाली त्यातूनही शेतकयांना पुरेसे उत्पन्न मिळत नाही. कारण जागतिक विनिमय बाजारात भारतीय रुपयाची घसरण (अवमूल्यन) सतत होताना दिसते. म्हणजेच जी काही कृषीमालाची निर्यात झाली त्यासाठी रुपयाची घसरण हाही एक महत्वाचा घटक कारणीभूत दिसतो.

मुख्य कृषीमालाची निर्यात
(कोटी रुपयांत)

वर्ष	चहा	कॉफी	भात	गहू	कापूस	तंबाखू	काजू	मसाले	तेलबिया	फळे आणि भाजीपाला	प्रक्रियाकृत फळे	सागरी उत्पादने	साखर, मळी	मांस उत्पादने	इतर	एकूण
१९८७-८८	६०१.२	२६१.६	३३८.६	३३८.६	३५.४	१०९.५	१३५.१	३३६.६	२१३.४	१२८.२	१७४.१	५३३.२	११.७	८७.७	३८.८	३३४३.७
१९८८-८९	६०९.४	२९३.५	३३१.४	३३१.४	३	२१.४	१२५.९	२७५.१	४०८.७	१७०.४	१७७.१	६३०	९.७	९४.१	७५.२	३५५६.३
१९८९-९०	९१६.९	३४७.१	४२६.५	४२६.५	२.१	१२८.४	१७५	२७७	६१०.२	२०१.९	२१०.५	६८७.२	३२.५	११३.७	२५३	४८०८.५
१९९०-९१	१०७०.१	२५२.२	४६१.६	४६१.६	३१.१	८४५.९	२६३.४	२३३.९	६०८.५	२१३.३	२१२.७	९६०	३७.६	१३९.८	२४१.७	६०३३.४
१९९१--९२	१२११.६	३३२.१	७५५.६	७५५.६	१२७	३०४.९	३७७	३७२.१	९२१.४	३४९	१९०.५	१४४२.७	१५७.३	२३०.८	४४७.३	७९७४.९
एकूण	४४०९.२	१४८६.५	२३१३.७	२३१३.७	१९८.६	१४१०.१	१०७६.४	१४९४.७	२७६२.२	१०६२.८	९६४.९	४२५३.१	२४८.८	६६६.१	१०५६	२५७१६.८
सरासरी	८८१.८४	२९७.३०	४६२.७४	४६२.७४	३९.७२	२८२.०२	२१५.२८	२९८.९४	५५२.४४	२१२.५६	१९२.९८	८५०.६२	४९.७६	१३३.२२	२११.२०	५१४३.३६
प्रमाप विचलन	२७३.१३	४१.८७	१७३.०२	१७३.०२	५१.१७	३३१.५८	१०५.४९	५४.८९	२६३.७३	८३.१०	१८.१०	३६६.९७	६१.३७	५८.२०	१६३.२८	१९१५.६९
विचरण गुणक	३०.९७	१४.०९	३७.३९	३७.३९	१२८.८३	११७.५७	४९.००	१८.३६	४७.७४	३९.१०	९.३८	४३.१४	१२३.३३	४३.६९	७७.३१	३७.२५
१९९२-९३	९७६.६	३७६.३	९७५.६	९७५.६	१०.२	१८१.८	४७४	३९३.४	१५४५.३	३१२.४	२२८.२	१७४३.२	३५३.५	२५७.१	५०५.८	९३०९
१९९३-९४	१०५९.२	५४५.६	१२८६.७	१२८६.७	०.२	६५३.६	४६१.२	५६८.९	२३२३.९	४१४.३	२८४	२५५१.९	१७८.१	३४४.५	९१२.२	१२८७१
१९९४-९५	९७५.५	१०५२.९	१२०५.८	१२०५.८	४२.३	१३९.८	२५४.८	६१२.२	१७९७.८	४३६.७	३६१.२	३५३६.६	६२.२	४०२.७	११४१.८	१३२२८.१
१९९५-९६	११७१.१	१५०२.९	४५६८.१	४५६८.१	३६६.८	२०३.५	४४६.८	७९३.५	२३४८.६	५२७.८	८८७.८	३३८१.१	५०६.४	६२७	१७७५.६	२३६७५.१
१९९६-९७	१०३७.१	१४२६.६	३१७२.४	३१७२.४	६९५.५	१५७४.५	७५६.८	१२०२.१	३४९५.३	५७८.८	१०९०.३	४००७.६	१००७.९	७०८.९	२२.६	२३९४८.८
१९९७-९८	१८७६.३	१६९६.१	३३७१	०.४	८२१.९	१०७०.२	१४०७.१	१४०.७	३४३५.२	५८९.८	६४५	४४८६.८	२५४.९	८०८.४	२७५३.४	२३३५७.२
१९९८-९९	२२६४.९	१७२७.९	६२८०.८	१.४	२०६.९	७६१.८	१६३१.६	१६३२.५	१९४१.७	५४०.४	७१३.२	४३६८.६	२४.४	७८८.१	२५०३.२	२५३८७.४
१९९९-२०००	१७८४.७	१४३४.९	३१२५.९	०	७७.१	१००८.९	२४६०.७	१७६७.४	१६३७.९	६४२.९	८५३.३	५१२४.६	४०.३	८१९.४	३५२३.३	२४३०१.३
२०००-०१	१७८८.७	११८४.९	२९३२.२	४१५.१	२२१.१	८६७.२	२०५३.५	१६१७.७	२०४४.७	८४३.३	१३१७.७	६६३७.३	५०५.१	१४६९.७	३६६०	२७५५८.२
२००१-०२	१७१९.२	१०४९.९	३१७४.१	१३३०.२	४२.७	८०७.७	१७९३.९	१४९७	२२६२.९	१०५४.६	१२३६.७	५८९८.३	१७८१.९	११९३.३	३२५६.५	२८०९८.९
२००२-०३	१६५२.१	९९४	५८३१.२	१७५९.९	५०.३	१०२२.९	२०६१.५	१६५५.५	१४८७.४	११८८.१	१४८४.२	६९२८.१	१८१४.५	१३७७.२	३१६६.६	३२४७३.५
२००३-०४	१६३७.४	१०८५.९	४१६८	२३९१.२	९४२.४	१०९६.५	१७०४.८	१५४४.२	३३४८.४	१७९१.६	१४०२.४	६१०५.६	१२३६	१७१४.४	४४४७.२	३४६१६
२००४-०५	१८४०.३	१०६९.१	६७६८.९	१४५९.८	४२२.६	१२५४.६	२४८९.१	१८८३.२	३१७७.६	१७९१.३	१२७७२.२	६४६९.२	१५५.१	१९०५.३	६११४.९	४९५७३.२
२००५-०६	१७३०.७	१५८८.७	६२२१.३	५५७.५	२९०४.४	१३३०.७	२५९३.४	२११६	४८७५	२१३३.५	१५८९.४	७०३५.९	५९७.९	२७५०.२	७१९५.६	४५२२०.२
२००६-०७	१९६९.५	१९६९	७०३५.९	३५.४	६१०७.८	१६८५.२	२५०६.५	३१५७.९	५५०४.३	३०८२.१	१८३६.४	८००१.१	३२६०.८	३३१४०	७९२६.१	८७२१८
२००७-०८	२०३४.२	१८७२.३	११७५०.९	०.२	८८६५.४	१९३१.९	२२३४.८	४२०४.५	८१४०.५	३०६६.४	२१३५.८	६९२६.७	५६६२.८	३७४९.५	११५१८.४	७४०९४.३
२००८-०९	२६८८.९	२२५५.८	११६४.४	१.५	२८६५.९	३४६१.१	२९३०.७	६३३८.४	१०२६९.२	४५१९.४	३१७६.६	७०६६.४	४५३१.४	५३७१.४	१४००८	७०६४९.१
२००९-१०	२९४३.५	२०३२.१	११२५४.९	०.१	९५३७.१	४३४४.४	२८२९.२	६१५७.३	७८३१.८	५३५५.९	३२५४.६	९९००	१३०	६२८६.१	१२७९.४	७३१३६.४
२०१०-११	३१४८.२	२९१३.१	१०८०२.८	१	१२९९४.८	३८०३.५	२६३	७८५१.४	१०८४६	४८४५.४	३५८१.१	११५५०.५	११३३६	८७७६.६	१७४४१.४	११०१५४.८
एकूण	३४२९८.१	२७७७८	९५०९०.९	१९१६२.३	४७१७५.४	२७१९९.८	३१३५३.४	४५१३३.८	७८३१३.५	३३७१४.७	३८८५०.१	१११७१९.५	३३४३९.२	७२४८९.८	९३१५२	७८८८७०.५
सरासरी	१८०५.१६३	१४६२.०००	५००४.७८४	१००८.५४२	२४८२.९१६	१४३१.५६८	१६५०.१७९	२३७५.४६३	४१२१.७६३	१७७४.४५८	२०४४.७४२	५८७९.९७४	१७५९.९५८	३८१५.२५३	४९०२.७३७	४१५१९.५००
प्रमाप विचलन	६३०.९६७	६०४.५५६	३३८७.५०९	१२६६.३८०	३९२७.८३८	११९४.७८१	९३३.४७९	२१९७.३७४	२९९८.१४९	१६३२.९५०	२७७८.७५५	२४३७.५६४	२८१८.९४३	७४६८.२६४	४८०५.३२१	२८३४६.९५९
विचरण गुणक	३४.९५३	४१.३५१	६७.६८५	१२५.५६५	१५८.१९५	८३.४६०	५६.५६८	९२.५०३	७२.७३९	९२.०२५	१३५.८९८	४१.४५५	१६०.१७१	१९५.७४८	९८.०१३	६८.२७४

च्द्वद्धड्ढ : च्ण्ढ ऋढ्ढदड्डदद्दृत्त दृढ च्ध्ड्ढ्यत्ध्ण्यत्ड्ढ दृद द्यण्ड्ढ क्ष्दड्डत्ड्ढ क्ष्ड्डदृदृदृ, २०१०-११, डएक्ष्, घ्ढ्ढ २०२-२०८.

भारताच्या कृषीमालाच्या निर्यातीची स्पष्ट कल्पना वरील कोष्टकाच्या आधारे येते. जागतिक बाजारपेठेतील अनिश्चिततेचा परिणाम भारतीय कृषी मालाच्या निर्यातीवर झालेला दिसून येतो. कारण १९८७-८८ ते १९९१-९२ या कालखंडातील कृषीमालाच्या निर्यातीचा विचरन गुणक ३७.२५ टक्के होता. तर १९९२-९३ ते २०१०-११ या कालखंडातील कृषीमालाच्या निर्यातीचा विचरन गुणक ३८.२७ टक्के होता. याचा अर्थ भारतीय कृषीमालाच्या निर्यातीतील अनिश्चितता मोठ्याप्रमाणात वाढलेली दिसून येते. थोडक्यात, भारतीय कृषीमालाच्या निर्यातीत वाढ न होता तुलनात्मकदृष्ट्या घट होताना दिसून येते. कारण एकूण निर्यातीतील कृषीमालाच्या निर्यातीतील वाट्यात घटीची प्रवृत्ती दिसून येते.

भारतीय कृषीक्षेत्राच्या संदर्भात नवीन आर्थिक धोरणामुळे एका बाजुला कृषी अनुदानात मोठ्या प्रमाणात घट होत आहे, कृषी क्षेत्राचे संरक्षण काढून घेतले जात आहे.[४] तर दुसया बाजुला परकीय कृषीमालाची

ISSN - 2250-1991

आयात भारतात मोठ्याप्रमाणात होत आहे. म्हणून भारतीय शेतकरी दुहेरी संकटात सापडल्याचे दिसून येते. याचा परिणाम म्हणून अलिकडील काळात भारतात शेतकयांच्या आत्महत्यांत भर पडत आहे. खासगीकरण आणि उदारीकरणामुळे बँकांना बाजारपेठेतील मागणी आणि पुरवठ्याच्या नियमाप्रमाणे कर्जपुरवठा करावा लागत असल्याने शेतकयांसाठी कर्जाचा अभाव निर्माण होत आहे.[५] राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या खासगीकरणाच्या प्रक्रियेचा विचार हा या अनुषंगाने चिंताजनक ठरु शकतो.[६]

भारतीय कृषीमालाच्या निर्यातीतील अडथळे:

भारतीय शेतकयांसमोर निर्यातवृद्धीच्या बाबतीत खालील समस्या असल्याचे दिसून येते :

१. साठवणूक व्यवस्थेचा अभाव
२. वाहतूक व्यवस्थेचा अभाव
३. प्रशिक्षणाचा अभाव
४. वाढता उत्पादन खर्च
५. दर्जाचा अभाव
६. माहिती तंत्रज्ञानाचा अभाव
७. रुपयाचे अवमूल्यन
८. विकसित राष्ट्रांची चुकीची धोरणे
९. शेतीचे तुकडीकरण
१०. जलसिंचनाचा व आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव
११. विकसित राष्ट्रांची प्रशुल्केतर बंधने

भारतीय शेतीचे निसर्गावरील अवलंबित्व लक्षात घेता भारतीय शेतकयांना दुष्काळासारख्या समस्यांना वारंवार सामोरे जावे लागते. जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने येणाया परकीय कंपन्या भारतात कृषि क्षेत्रातील पीक पद्धतीत बदल करू पहात आहेत. पेटंटच्या नावाखाली शेतकयांना आपल्या शेतातील पीक बियाणे म्हणून पुन्हा वापरण्यावर बंधने येवू लागलेली आहेत. परकीय कृषि मालाचा दर्जा पाहता भारतीय शेतक-यांना या स्पर्धेत टिकून राहणे कठीण जात आहे. वाढत्या रसायनांचा वापर भारतीय परंपरागत पीक पद्धती धोक्यात आणत आहे.[७] बँका आणि वित्तीय संस्था शेतीला कर्ज पुरवठा करण्यासाठी सहज तयार होत नाहीत. म्हणून भारतीय शेतकयांना खाजगी सावकाराच्या कर्जाच्या सापळ्यात पडावे लागत आहे.

उदारीकरणाच्या नावाखाली सरकार कृषि अनुदानामध्ये घट करत आहे. तसेच कृषिला असलेले संरक्षण काढून घेत आहे. निसर्गाने अवकृपा केल्यास सरकारकडे शेतकरी आशेने पहात असतात. मात्र नवीन आर्थिक धोरणामुळे सरकारची भूमिका संकुचित होत आहे. अशा स्थितीत भारतीय शेतकयांच्या समस्येमध्ये सतत वाढ होत आहे. जागतिकीकरण काळात सरकारची भूमिका संकुचित होत असल्याने कृषि मालाच्या निर्यातीत आधारभूत संरचना निर्माण करण्यासाठी खाजगी क्षेत्राचा सहभाग घेतला जात आहे.[८] खाजगी क्षेत्र हे केवळ नफ्याच्या हेतूने कार्य करते.[९] म्हणून भारतीय शेतकयांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे.

उपाययोजना:

१. भारतीय कृषी समोरील विविध समस्यांचा विचार करुन त्या समस्या सोडविणे आवश्यक आहे.
२. प्रशिक्षण उपक्रम,
३. कृषी अनुदाने,
४. आयातीचे विवेकशिल धोरण,
५. जलसिंचन सोयींचा विकास,
६. कृषी विपणन व्यवस्थेचा विकास
७. पतपुरवठ्यात वाढ
८. परदेशात भारतीय कृषी मालाच्या प्रसार प्रचाराचा विकास
९. तंत्रज्ञानाच्या आयातीस प्रोत्साहन
१०. कृषी मालाच्या निर्यातीसाठी प्रोत्साहन

नवीन आर्थिक धोरण कालखंडात भारतीय शेतीची आणि शेतकयांची स्थिती चिंताजनक असल्याचे दिसून येते. अशा स्थितीत भारतीय शेतीसंबंधी सरकारने विवेकशिल धोरण राबविणे आवश्यक आहे. उलट च्या पट्टीचा अनुभव भारतीय शेतकयांना जर येत राहीला तर भारतीय शेतीवरील शेतकयांचा विश्वास उडेल व त्याचे मानसिक, सामाजिक व आर्थिक परिणाम तीव्र स्वरुपाचे असतील. म्हणून सरकारने, समाजाने या स्थितीचा विचार करुन प्राप्त परिस्थितीमध्ये भारतीय शेतीच्या विकासासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करणे आवश्यक ठरते.

निष्कर्ष :

कृषी प्रधान अर्थव्यवस्था असलेल्या भारतीय अर्थव्यवस्थेची जागतिकीकरणाच्या काळातील वाटचाल भारतीय शेतीच्या व शेतकयांच्या दृष्टीने फारशी समाधानकारक नाही. महात्मा गांधीजीच्या मते - खरा भारत खेड्यात (ग्रामीण भागात) राहतो म्हणून ग्रामीण विकासाची आवश्यकता आहे. Gandhiji declared that the real India was to be found in the village and not in the towns and he accepted the remark that an Indian village was a “a collection of insanitary dwellings constructed on a dunghill”[१०] या धरतीवर जागतिक बँकेचा निष्कर्ष भारतातील ३/४ कुटुंबे ग्रामीण उत्पन्नावर अवलंबून असल्याने भारताच्या अन्नसुरक्षतेच्या दृष्टीने कडधान्ये, फळे, भाजीपाला, दूध इत्यादीच्या उत्पादनवाढीची नितांत गरज आहे.[११] हे लक्षात घेण्याची गरज आहे. विकसीत राष्ट्रांची विकास प्रारूपे विकसनशील राष्ट्राना लागू पडतील हे आमचे मत चूकीच्या गृहीतावर अवलंबून होते. भारतातील माजी अमेरिकन राजदूत गालब्रेथ यांचे विधान प्रमाण मानून धोरणात्मक बदल करण्याचे राजकीय शहाणपण भारती राजकर्त्यांमध्ये आल्यास भारतीय शेतीच्या विकासाला हातभार लागेल. कृषी मालाच्या आणि कृषी प्रक्रिया उत्पादनाच्या निर्यातवाढीशिवाय भारताच्या जागतिक निर्यातीतील हिस्सा (वाटा) वाढणे अशक्य वाटते. या दृष्टीने धोरणात्मक उपाययोजना होणे गरजेचे आहे.

REFERENCES

1. Siddheshwar Prasad, Jagdish Prasad (1993) - New Economic policy reforms & development, Mittal & Mittal publication, New Delhi, P. 27 | 2. Farmer's Suicide in Pujab : A census survey of the two most affected districts, EPW, June 25, 2011, Vol XLVI, No. 26827, P. 131-137 | 3. Deshpande P.P. (2009), Indian Economy, PPH publishing corporation, New Delhi, P. 100 | 4. www.studmod.com. 22/6/2013 | 5. Deepak Kumar, Role of the Banking Sector in Indian Agriculture, A paradigm Shift, ideas.repec.org | 6. Milind Sathye - Privatisation, performance and Efficiency, A study of Indian Banks, www.vikalpa.com, 22/6/2013 | 7. Policy Brief, Intellectual property right & Indian Agriculture : Some Issues, www.neap.in, 13/6/2013 | 8. Priratisation of Indian Agriculture imminent as PPP Model pushed for rural infrastructure, 03.indiatimg.com, 10/6/2013 | 9. कार्ल मार्क्स (अनुवादक - वसंत तुळपुळे), भांडवान (२०११), खंड पहिला, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, पृ. 267 | 10. Hajela T.N., History of Economic Thought (2008), 7th edition, Ane books, New Delhi, p. 935 | 11. World Bank, www.worldbak.org/Indian Agriculture issue - priorities - 18/6/2013 |